

A magyar magánhangzók történetéhez.

Érdeemes munkát végzett Balassa József, midőn a NyK. utóbbi füzetében a magyar magánhangzók történeti fejlődését tette különös vizsgálata tárgyává. Azon számos részlettanulmány között, melyekkel főképp az utolsó három évtizedben a magyar hangtan homályos kérdéseit a legkülönbözőbb irányokban tisztázni igyekeztek, ez az első nevezetesebb tudományos színvonalon álló kísérlet, mely általános, összefoglaló képben igyekszik bemutatni ha nem is az összes jelenségek, de mindenesetre egyik kiváló nagy csoportjuk terén végzett kutatások eredményeit s mely ily módon igen becses előmunkálat számba fog jöhetni a még mindig kiépítésre várakozó *rendszeres magyar hangtanhoz*. Azonban bár a lehető legszélesebb alapon, t. i. a nyelvelmékek, nyelvjárások s bizonyos fokig az összehasonlító nyelvtudomány tanulságainak egybefoglalásával végzi műveleteit, voltaképpen a jelen munka sem tekinthető kitűzött feladata végleges megoldásának, hanem inkább csak előzetes vázlatnak, melynek pontosabb kivitele, úgy látszik, valamely későbbi mű számára van föntartva. Kitetszik ez az értekezés egész szerkezetéből, melyben mint valami jeles festmény mintarajzában egyelőre csak jelezve vannak a főbb vonások és problémák a nélkül, hogy akár az anyag a maga teljességében, akár a bizonyságok, megokoló adatok és egyéb nemű részletek az őket megillető tüzetességgel tárgyalva volnának. Ezen körülményeket szem előtt tartva, azt hiszem, nem végzek czélszerűtlen munkát, midőn egyes pontok megvilágításához szerény észrevételeimmal magam is hozzá kívánok járulni.

Ezek között első sorban azon véleményemnek kell kifejezést adnom, hogy olyan nyelveknél, minő a magyar is, melyeknek pozitív történetében múlt és jelen csaknem összefolyik — a meny-

nyiben t. i. a nyelvemlékek nem valami régi korból valók és csekély számban tartalmazzanak olyan sajátosságokat, melyek az élő nyelvjárásokban is ne mutatkoznának — csakis a rokon nyelvekkel való összehasonlítás adja meg azt a tág látókört, melyben a hangtörténeti fejlődés menete és iránya egész világossággal szemlélhető. Pusztán a nyelvemlékek és nyelvjárások tanuságai alapján tudvalevőleg vajmi hamar készen lehetünk a magyar mássalhangzók történetével, melyekből a pozitív nyelvtörténeten belül jóformán csak a *v* és *j* tüntetnek fel rendszeres változásokat. Azonban kizárólag e keretben mozogva, képtelenek vagyunk az alakok történeti elsőbbségének eldöntésére legtöbb esetben a nagyobb változatossággal jelentkező magánhangzók terén is; mert abból pl., hogy egyes nyelvemlékek és egyes nyelvjárások kétféle hosszú *é*-t s ismét más nyelvemlékek és más nyelvjárások egyfélélt jeleznek, illetőleg ejtenek, éppenséggel nem vonhatunk semmi következtetést az egyik, vagy másik hangállapot régibb és eredetibb voltára; erre nézve csak az nyujt határozott útmutatást, hogy a kétféle *é*-nek kétféle magánhangzó felel meg a vogulban is. Mindezekből pedig az következik, hogy magyar hangtörténeti vizsgálatainkban az összehasonlító nyelvtudomány bizonyosságai minden egyes adatnál lehetőleg tüzetesen és első sorban veendő figyelembe, nem pedig csak amúgy mellékesen, odavetett jegyzetképen s nem általánosságban és szórványosan, mint ezt B. értekezésében tapasztaljuk.

Midőn azonban a rokon nyelvek tanulságainak számba vételét ily szükségesnek itélem, nagyon idején valónak tartanám, ha nyelvbúváraink fölhagynának azon eddigelé általánosan követett helytelen eljárással, melynél fogva különösen hangtörténeti megállapításoknál tekintet nélkül a magyar nyelv szorosabb rokonságára, bármely távoli rokon nyelv teljesebb hangalakjából indultak ki s azt közvetlenül a régi magyarnak is tulajdonítva pl. azt mondogatták, hogy a magy. *szem* és *szív* szókban a szóvégi mássalhangzó előtt *l* enyészett el, mivel a finnben *silmä* és *sydäme* alakok találkoznak, vagy hogy a magy. *hal* magánhangzója *a*-ból való, mivel finn párja: *kala* (NyK. XXIV. 275 és 377); holott mint a vogul *säm*, *sam*, osztj. *sëm*, *sem* «szem», vogul *sim*, *šim*, osztj. *sem*, *sam* «szív» alakok tanusítják az *l* elenyészte már nem esik a magyar nyelv külön életébe, a mint merő véletlennek kell

tartanunk a vogul-osztják *χul, khul, khol* «hal» bizonyága nyomán a *hal* és *kala* magánhangzóinak közelállását is. Bár eddigelé rendszeresen bizonyítva nincsen, azt hiszem, nem tekinthető többé kétségesnek, hogy a magyar nyelv a vogullal és osztjakkal alkot szorosabb egységet s hogy az eddig közeli viszonyban képzelt zürjén-votják nyelv a nyugati nyelvek csoportjához tartozik. A rokon népek és nyelvek ilyenén megoszlását igazolja a történet is, mely közös «ugor» néven nevezi a vogul, osztják és magyar népeket s szintén közös «csúd» néven ismeri a nyugati rokonság két legszélső tagját a finn és permi népesoportokat, úgy hogy ez alapon jóformán vissza kell térnünk nyelvrokonságunknak elejtett régibb «finn-ugor» nevezetéhez, melyet mint a tudomány részéről egyedül megokoltat és helyest, kivétel nélkül alkalmaznak ma is a finn és egyéb külföldi tudósok s melytől tudvalevőleg Budenz is leginkább a kényelem kedvéért tért el, midőn a rövidebb «ugor» nevezetet hozta forgalomba az összes rokon nyelvekre. Bármiként is határozzanak azonban e mellekes pontban tudósaink, annyi bizonyos, hogy nyelvtörténeti összehasonlításainkban csak úgy járhatunk el magyar szempontból módszeresen, ha minden kérdésnél fokozatos haladásban legelőbb is nyelvünk legszorosabb rokonságát, az uralvidéki ugor nyelveket (vogult és osztjákat) vonjuk vallatóra s csak midőn itt határozott világosságot nem nyerhetünk, vagy ha kutatásaink eredményének további igazolását, illetőleg a megelőző fejlemények földerítését célozzuk, térünk át a távolabbi rokonság fokán álló nyelvekre is.

De ha már a rokon nyelvek nyugati (finn-permi) ágában észlelt jelenségek sem nyújtanak mindenkor elég erős alapot a magyarra vonatkozó következtetésekhez, még kevesebbre lehet becsülnünk amaz eljárás tudományos értékét, mely túlterjeszkedve a finn-ugor nyelvek körén is, csupán az «altaji» nyelvhasználatból képes fényt szerezni valamely magyar nyelvi tény értelmezéséhez (l. NyK. XXIV, 266, 284. ll.). Az altaji nyelvcsaládok csak rekonstruált közösségeikben, «alapnyelveikben» vethetők egymással egybe; de nincs helyén, hogy az egyik nyelvcsalád ily közössége s egy másik nyelvcsalád egyetlen tagjának, vagy dialektusának esetleg hasonló jelensége közt (minő pl. a szókezdő *r* hiánya a törökségben és votjákban) mindjárt történeti kapcsolatot keressünk a nélkül, hogy arra nézve kielégítő bizonyágunk volna, hogy

amaz egyes nyelvi, vagy dialektusi sajátosság már a rokon nyelvekkel való közösség őskorából való. Mert ha eleve nincs is kizárva, hogy pl. valamely közös számjéd vonás minden finn-ugor nyelvből kivészett s egyes-egyedül a magyarban tartotta fenn nyomát: a történeti összefüggés alig elképzelhető nagy távolság miatt itt oly csekély a valószínűség foka, hogy tudományos műveleteinkben komolyan számba sem vehető.

Nyelvtörténeti vizsgálataink ilyszerű meneténél különös óvatosságra intenek az eddigi tapasztalatok a következtetések alapjául szolgáló szóegyeztetések megválasztásában is. Igen természetes, hogy Budenz Magyar-Ugor Szótára nem szorítkozhatott pusztán a kétségtelen rokonsági esetekre s etimologiai magyarázatokra, hanem hogy különösen ott, hol kész, egész szók alakjában nem kínálkoztak alkalmas egyezések, szófejtésekhez is kell vala folyamodnia, valamint hogy ezek kapcsán nem egyszer nyílt módja sejtelmek és föltevések kockáztatására is. A mily megengedhetőek voltak ezek az utóbbi csoportokba tartozó szóhasonlítások a maguk helyén, oly szigorú kritikát követelnek midőn arról van szó, hogy reája további következtetéseket építsünk: az *év* szó összefüggése az ugor *jeŋe-* «currere» igével, az *út*-é a vog. *võt* «szél», vagy az *inas*-é a vog. *mān* «kicsi» szóval (NyK. XXIV. 265, 284 és 274. ll.) számos más hasonló szórokonyítással egyetemben sokkal inkább rászorúlnak maguk is a bizonyításra, hogysen más tételek igazságának megerősítésére bizonyító vallomásuk nyomós lehetne.

Mindezen irányezsméket szem előtt tartva a következőkben Balassa kutatásait a magyar és urali ugor magánhangzói hangmegfelelések világos föltüntetésével szándékozom kiegészíteni s egyszersmind jelezni a magyar hangtörténetre nézve belőlük vonható tanulságokat. Rövidség kedvéért a vogul nyelvjárások közül rendszeren csak a három főbbet, t. i. az éjszakit (ÉV.), kondait (KV.) és tavidait (TV.) idézem s csak szükség esetén kivételesen a középi- és alsólozvait (KLV. ALV.), vagy a pelimit (PV.). Az osztjakra nézve, sajnos, csak Ahlquist és Castrén forrásai állanak rendelkezésemre, melyekről pedig személyes tapasztalásból is tudom, hogy hangjelzés tekintetében nem eléggé felelnek meg a tudományos követelményeknek.

I. Hosszú magánhangzók.

1. ê és é.

A) Magyar ê = urali ugor ā, ē.

Magyar	Vogul			Osztyák	
	Éjszaki	Kondai	Tavdai	Éjszaki	Déli
én (engem)	ānem ¹	oqnem	—	—	—
ér (eret)	tār ²	toqr	tāréc̣χ	lēr	lor, turt
fél (felet)	pāl	poql	pāl	pēlek	pēlek
hév (heves)	sāñk	—	séχ ³	šañk	čenk
hét (hetet)	sāt	soqt, soät	sāt	lābet	tābet
jég (jeget)	jāñk	joqnk	lāñ	jeñk, joñk	jeñk
kéz (kezet)	kāt	koqt, koät	kāt	kātł-	kēt, kōt
lé (leves)	lām	loqm, loām	lām	—	—
nyél- (nyelés)	nālej-	(KLV.) nālej-	nēlej-	nēl-	nēt-
tél (telet)	tāl, tēli ⁴	toql	tēl	tal	tede, tüleχ
tér (terjed)	tārēml- ⁵	toqrēml-	tārt-	lērēmt-	tēremd-

b)

né (neje)	nē, nāj	nē, noqj	nī	nē, neñ	ne, neñ
ég (egyet)	sēñkw ⁶	sāχw	—	—	—
ész (eszés)	—	(PV.) jēs- ⁷	—	—	—
él (Tiszav. él)	ēlmi	īlēm	īlēm	—	—
kés (« kés)	kasāj	kāsi	—	kāsi	kēže, kā- čēχ kōčēχ

c)

kél (kelés)	kwāl-	kwōql-	kāl-	kāl-	kād-
két (kettő)	kīt	kīt	kīt	kat	kāt

d)

bév ⁸ (bő)	pāñχwiñ	(KLV.) pēñkhwēñ	pāñ	—	—
-----------------------	---------	-----------------	-----	---	---

B) Magyar é = urali ugor ē, i, ill. ē (ē).

a)

fél (Tiszav. fél)	pil-	pēl	pil-	pał-	pel-, ped-
fészek (« fészék)	piti	pēt	piti	—	pīt, pet
lélek (« lélek)	lili	lélé	lél	līl	tīt
mély (« mély)	mil	mēl	mīl	mał	met
négyszög (« négy)	nīlā	nēlā	nīli	nēl	nēla, nēda
téved (« téved)	tīpχel-	tēp-	—	tał-	tēb-
éj (« éjjel)	īti ⁹	īē	īi	īit ¹⁰	—

b)

ék (Tiszav. ík)	lĕnk	lĭx	lĭñ	uñk	jānk
-ért (« írte)	jĕr ¹¹ (KLV.)	jĕr	jĕr-	ir,	—
féreg (« fĭreg)	pĕrk (KLV.)	pĕrk	—	—	—
kéreg (« kĭreg)	kĕr	—	kĕr	ker	—
szél (« szĭles)	sĕl	sĕl	—	sĕl	—
réül (« riszeg)	rĕi	rĕi	rĕi	rū	—

Mint ezen összeállításból kitetszik, a magyar tőszótag-beli *é*-nek eredeti kétfélesége világosan visszatükrözik a legközelebbi rokon nyelvekben is,*) melyek azt tanúsítják, hogy az *é* azon esetekben, melyekben történeti fejlődéséttisztán láthatjuk, kezdettől fogva nyílt hang (*ǣ*) s hogy hasonlóképpen az *é* is zárt, sőt részben valószínűleg a mai foknál is zártabb (azaz *i*) volt mindenkor. Hogy az utóbbiak valaha a magyar nyelv külön életében «megelőző *aj*, *ej*

¹⁾ Az ÉV. *ānem* «engem, nekem» alaprésze a magy. *én*, *en-gem* megfelelője. A tavadai *āmān* s az osztják dat. *menem* nem pontosan megfelelő szerkezetek. — ²⁾ Jel. «gyökér», *tāres* «ér». — ³⁾ A zárt hangzójú *sĕx* «hőség» alak közvetlenül rövid hangzójú **sāñx* alakból fejlődött, mint ÉV. *pant-*, KV. *pānt-*, magy. *fed-* = TV. *pĕnt-*; — ⁴⁾ *tāl* «tél», *tĕli* «télen», a kondaiban is *toal* «tél» mellett: *tĕli* «télen». — ⁵⁾ Jel. «terjed»; *tārāti*, TV. *tārt-* «ereszt; terjeszt». — ⁶⁾ Jel. «pára, köd, gőz». — ⁷⁾ Jel. «ész, emlékező tehetség». — ⁸⁾ ÉV. *pāñxwĭñ*, *pāxwĕñ* «széles, bő», *pāñxwit* «szélesség»: a magy. alak zártabb *é*-je a *v* szomszédságának tulajdonítható. A *bōlsĕg* (PozsC.) s oláh *bĭlsugu* alakok alapszava képzésnek (*tō*: *tól*), vagy analogiai alakításnak vehető (v. ö. *mĕlység*). — ⁹⁾ Jel. «éjjel». — ¹⁰⁾ Jel. «éjszak». — ¹¹⁾ l. NyK. XXIV, 321.

*) Figyelemre méltó, hogy szabályos eltérések felelnek meg a magyar kétféle *é*-nek a zürjén-votjában is, így: *f*él: zürj. *pol-* | *f*észek: z. *poz* (id.), votj. *puz* (tojás) | *l*élek: z. *lol*, v. *lul* | *m*ély: v. *mur* | *n*égy: z. *ńol*, v. (Kaz.) *ńul* | *é*j: z. *voj*, v. *uj*, *uj* | *k*éreg: z. *kor*, v. *kur* | *é*l: z. *ol-*, v. *ul-* | *l*ép: z. *lop*, v. *lup* | *k*ér: z. *kor-*, v. *kur-* | *é*g: z. *jugid*, v. *jugit* (világos) | *m*ér: z. *murtal-*, (v. *mer-tal-*). Ellenben: *f*él (oldal): z. *pöl*, v. *pol* | *l*é (leves): v. *lĭm*, z. *lem* | *n*yél: v. *ńil-*, z. *ńil-* | *t*él: z. *töl*, v. *tol* | *b*él: v. *polĭn*, *pol-ĭn* (-ben) | *j*ég: v. *jo*, z. *ji* | *n*é: zv. *ńil* (leány) | *t*ér: v. *tār-*.

szótagból» váltak volna, mint B. fölveszi (NyK. XXIV, 266), nem igazolható.

Erdekes tanulságot tartalmaznak a magy. *kél*-ige egymásnak ellentmondó vog. *käl*- és osztj. *käl*- alakpárjai, a mennyiben azt bizonyítják, hogy azaz ingadozás, melyet egy részről az Erdösi-féle *kél*-írás és a tiszavidéki *käl*-ejtés, más részről a Jord. cod. *kyl*-írása s a *kilis* hangzás közt mutatkozik, igen régi eredetű. Hasonló alapon magyarázhatjuk a *kér*- (tiszav. *kír*) és *kérd*- (*kerd*), továbbá az *ér*- (*ir*-) és *ért*- (*ert*-) viszonyát, melyeknek etimologiai kapcsolata egész természetes (v. ö. *föléri* észszel; l. MUGSz; valamint B. ellenkező nézetét NyK. XXIV, 261.). Világos adat az alakok eredeti kétféleségére a *két* és *kettő*, melyek egymással nem lehetnek genetikus viszonyban: az utóbbi az eredeti *jt* hangcsoportnak (v. ö. finn *kahte*-, votj. *kikt*- «kettő») hasonulásából az előbbi mint a vog. *kít*, osztj. *kāt* társalakokból kiténik, kétségtelenül a *j* beolvadásából jött létre, mely az eredetileg mélyhangú (*k₂kt₂*) szót az ugor nyelvekben magashangúvá is változtatta. Ez a *j*-hangzósulás azonban nem történhetett már a magyar nyelv külön életében, hanem korábban, még a közös ugor korban; mert különben, mint B. helyesen itéli, az ilyen *j* zártabbra színezte volna a magánhangzót (v. ö. itt *mell* és *nál* = vog. *ma'il*.)

Más útjai mutatkoznak az urali ugor nyelvek világánál az *ē* és *é* hangok fejlődésének a következő szók törésében:

1) Magy. *n é v* (*neves*): ÉV. *nam*, KV. *näm*; TV. *näm*; ÉO. *nem*, DO. *nem* | *nyél* (*nyeles*): ÉV. *nal*, KV. *näl*, TV. *näl*; ÉO. *nal*, DO. *nül*. Ezekben a magy. alak magánhangzójának hosszúságát nem lehet eredeti hangállapotnak tartanunk, mert erre a távolabbi rokon nyelvek sem nyújtanak alapot. Igazolva van azonban bennük a nyílt hangzás eredetisége. — Ide valónak látszik a *vész*-, *vesz*-ige is, melynek vog. *ūs*-, *uos*-, osztj. *uš*- párjai nem vallanak arra, hogy magánhangzójuk eredetileg is hosszú volt (t. i. *uos* = **vos*).

b) A zártabb *é* is többször másodlagos, még pedig leginkább *ēj* (*ej*, *ēⁱ*) diftongusból keletkezett fejlemény a tőszótagban. Világos példák erre: *vér* (*vír*): ÉV. *vīr*, *vīr* «veres» (v. ö. *kēlp* «vér» és «veres»), KLV. *wuir* | *té*-*tova*: ÉV. *tī'*, KV. *tē'* | *vé*-*konny*: DO. *vāgat*, ÉV. *voutā* | *vél*: v. ö. ÉV. *vaj-* «látni; tudni». De tévesen véli B., hogy minden zártabb *é*-nek ilyen az eredete; mert mint a

főntebbi összeállításból kitetszik, több *é* (*i*) ugorkori.*) A *fő*, *vő* régi *fé*, *vé* (*fé*- kötő, *fi*-kötő) tőpárjának mintája szerint (l. erre nézve alább 183. l.) képzelhető az *é* alakulása a *tészen*, *létel*, *vétel*, *étel* alaprészeiben (v. ö. vog. *vaj*-, *väj*-, osztj. *vej*-, *vij*- «venni»; vog. *taj*-, *täj*-, *tē*-, osztj. *lëv*-, *lë*-, *tëv*- «enni»), melyeknél nem képzelhető, hogy az *é* hosszúsága a *tev*-, *lev*-, *vev*-, *ev*- tők *v*-jének beolvadásából keletkezett; minthogy ez bizonyára *ö* színt adott volna a magánhangzónak. — B. kétségbe vonja Budenz azon felfogásának helyességét, hogy bizonyos hosszú hangzók a magyarban «az eltűnt nasalis pótló nyújtásai»; pedig világos példák erre a magyar nyelvtörténetben: *mégyen*, *mész* e h. *mengyen*, *mensz* (v. ö. ÉV. *min*-, KV. *mën*-, TV. *miñ*-, DO. *men*-, ÉO. *man*-) és *langy*: *lág*y (ÉV. *loñsiñ*, KV. *loñsëñ* TV. *lañsiñ* «langyos», ÉO. *luñse* «warm, heiss»). V. ö. még itt: magy *játsz*:- DO. *jantz*-, ÉO. *jont*-, *junt*-, ÉV. *jonz*-, KV. *janz*-, TV. *jänkh*- id. Hasonló esetnek vehető: *téged* (*tíged*), melynek párjai, ÉV. *nañ*, KV. *näi'* (acc. *nären*), TV. *nou*, ÉO. *neñ*, DO. *neñ* az *é*-nek eredeti rövidségét mutatják. Egyéb nyelvekben is mutatkozik ilyes hangváltozás, így a görög ind. præs. plur. 3 személye -ουσι eredetibb -οντι helyett való; hasonlóképpen ujszlov. *môde* «hode», *môder* «weise», *môka* «mehl», *môž* «mann» = ószl. *maðo*, *maðrǫ*, *maða*, *mažb* (Mikl.). — Tudvalevő, hogy mássalhangzó előtt álló *l* beolvadása is okoz nyújtást nyelvjárásainkban (*óma*, *kúcs*); ezen alapon magyarázhatjuk a hangzó jellegét az *ép* (*ip*) szóban (v. ö. ÉV. *jelpiñ*, TV. *ilpeñ* «szent; erős», ÉV. *jelpt*- «éppé tesz, gyógyít»; l. a jelentésfejlődésre nézve a MUGSz. *id-vöz* cikkét).

Eltéréseket mutatnak az itteni észleletektől: *édes* (*ídes*), melynek kezdőhangzójául az ÉV. *at*, KV. *ät*, TV. *ait*, ÉO. *ēbel*, DO. *ēbet*, *āpel* «iz» után inkább nyílt *é*-t váránk. De megmagyarázza a zártabb hangzást e mellette eltűnt *v*, mely a *vëv*- (vesz), *ëv*- (eszik), *köv*- (*kő*, *ki*) *szöv*- (szö) s más hasonló szókban a föltehetőleg nyíltabb hangzót (v. ö. ÉV. *vaj*-, *taj*, KV. *käu*; ÉV. *sar*-, KV. *sär*-) szintén zártabbá változtatta ráhatásával | sért- (*sert*-

*) Ilyenekül veendők a *fél*-, *mély* és *négy* szavak hangzói is, noha csak rövid magánhangzók állanak velük szemben az ugor nyelvekben. Ezekben t. i. a közvogul *i* hangzsin világosan utal az előbbi *é*, *ej* diftongusra, mely a távolabbi rokon nyelvek *lk*, *lj* hangcsoportjából következik.

Helt.) Bud. elfogadható magyarázata alapján összefügg az ÉV. *sa'ir-*, KV. *saqr-*, TV. *säur-*, ÉO. *sever-* DO. *sagr-*, *sogr-*, *seur* «vágni» alakokkal, minélfogva zártnak kellene jelentkeznie magánhangzójában. Talán a szoros egyezés csak látszatos s az etimologiai kapcsolat csak a *säg*-részre terjed. Ez esetben t. i. a magy. alak *sér*-alaprése **siér-* helyett való, (úgy mint rábaközi *séért-*) s akkor az utórész a *szivárog*, *szivárvány*-beli *-ár*, *-ér* igeképzést tartalmazhatná (v. ö. magy. *sujt-* és finn-ugor *s.g.* «caedere» MUGSz.).

Az első szótagon túl eső nyílt fajú *é*-k egy részének történetére fényt derítenek a magy. *e g é r* és *g y ö k é r* ismeretes megfelelői az ugor nyelvekben: KV. *tänér* (plur. *tänärt*), TV. *tänér*, ÉO. *leñér*, DO. *teñer* | ÉV. *jëkwër* «kidölt fagyökér földestül» (plur. *jëkwärt*), KV. *jëkur*, TV. *jukär*. Ezekből látni való, hogy a magyar alakok hosszú magánhangzójának semminemű etimologiai alapja nincs s hogy B. nézetével ellentétben az eredetibb alak nem a hosszú, hanem a rövid nyílt hangzó. A hangfejlődés menetét alkalmasan úgy foghatjuk föl, mint a vogulét, hogy t. i. pl. a nyílt hangzójú *eger* alakból (melyet a ragos alakok mutatnak) a szóvégzetben előbb **egër*, aztán a *fehër*, *tündër*, *kövër* stb. analogiájára *egér* lett. A rövid hangzat eredetibb voltát nyíltan bizonyítják az *odú* mellett található *odor* (ÉV. *qntër* «belső rész») és a *keserü* szók másodtagjai is. (V. ö. KV. *kwşkërtayti* «keserü íze van»). — V. ö. még *iparkodik*: vog. *āpërlî* «ügyeskedik», *āpër* «ügyes». — Ugyanígy lehet fölfognunk a *kötél*, *fedél* (acc. *kötelet*, *fedelet*) képzőjét is, mely bármennyire hasonlít is első pillanatra a KV. *päntil* «fedél», *ūsil* «lépés» (*ūsi* «lép»), *lëpil* «lepel» (*lëp-* «lepni») képzéshez, voltképpen nem evvel a (változatlan *i*-jével *j* beolvadásra való, tehát a magy. *veszély*, *segély*: tiszav. *veszúj*, *segij* képzésnek megfelelő) képzővel, hanem az ÉO. *langël*, *lañgal* «fedél» (v. ö. *lañg-*, *lañx-* «fedni»), vog. *možel*, ÉO. *muñël* «bog», *çätël* «nap» (v. ö. MUGSz. 103, 463.) szókban mutatkozóval azonos. E szerint itt is a *fedel*, *kötél* alakokat tartjuk eredetibbnek, mely megmaradt a képzők és ragok előtt (v. ö. *çätël*: plur. *çätälët*), ellenben mint végszótag vogul-osztják módra zártabbá lett s aztán más hasonló képzések analogiájára különös etimologiai ok nélkül megnyúlt. — Hogy a *nehéz* (*nehezen*) nyílt *é*-je is ilyen természetű lehet, abból is mutatkozik, hogy a mélyhangú *igaz* és *száraz* megfelelő képzések sehol sem hangzanak hosszú hangzóval. Mint az utóbbiak, maradt meg

a *fedél*-lel nyilván eredetileg egyazon képzésű *lepél* (v. ö. vog. *päntil, lēpil*), mely a *kebel* (vog. *kēmpli*) tőszerkezetét követte: *lep-lem, keblem*. — A *menyét* képzője mutatkozik a *nyest, nyuszt* (vog. *ňoxs*), továbbá a vog. *vāntért*, TV. *vāntérqt* (e mellett: ÉV. *vāntér* és *vāntért* «*vidra*») szókban is, mely utóbbiakban a képző magánhangzójának hosszúságára semmi okot sem fedezhetünk fel. Már Simonyi utal arra, hogy a *menyét* csak az *evet* régi *evét* társalakjának utánzása (NyK. XXIV. 138); ez utóbbiban pedig, mint a DO. *taña, ľeňki*, ÉO. *ľaňgi*, ÉV. *ľě'in*, KV. *ľeyen* «*evet*» alakokból következtethető az <ét = n + t képző, s itt a hosszú nyílt é a nasalis beolvadásából magyarázható (l. fentebb).

Kirekesztendők mint idegen szók az *ê, é* hangok történetének számbavételénél B. tárgyalásában: Irániaiak: *tehen* (zend *daenu*, innen a nyílt *ê* hangzás: Ethnogr. V, 74.), *vércse* (u. o. 75.), *szekér* (u. o. 76. és VI, 68.), *réz* (u. o. V, 9.), *méreg* (u. o. 20.), *öszvér* (u. o. 73.), *méz* (u. o. 136.), *méh* (u. o. 178.) | Törökök eredetűek: *gém* (NyK. XXI. 120.), *csekély* (Ethn. IV, 189.), *vendég* (Nyör. XIV, 246.), *szék* (Kaz. tat. *säke, sike*, csuv. *sak* «*pad, lócza*»), *békó* (Kaz. tat. *běrau* «*békó*») | Mongol: *dél* (*döli* «*mittag; mitternacht*»); tunguz *inan-dolin* «*mittag*», *dolin* «*mitte*». Említve: Bál. Párh.) Szláv: *né*-ha (NyK. XXIV, 368.). Figyelemre méltó a *véka* (Rábak. *véka*) szóra nézve, hogy tótul is *viecha* (Mikl. Etym. Wb.); ellenben szerb *vika*.

B. szerint «a tőhöz látszik tartozni, legalább eddig képzőnek ki nem mutatható a következő szavak második tagjában álló *é*: *fazék, kemény, tajték, zombék*» (NyK. XXIV, 267.) stb. Ámde a *faz-ék* elemzésére nézve l. Halász I. cikkét (Nyr. XXII, 193.); a *kemény*-re nézve v. ö. mord. *kemä* id. (MUGSz.), a *zombék*-ot illetőleg v. ö. ÉV. *šqmli-χqmli* «*zombékos mocsár. tundra*» (l. Ethn. IV, 192.); a *tajt-ék* pedig a zürj. *duł* «*speichel, geifer*», votj. *dildě* «*köp, nyál*» szókkal látszik rokonságba tartozónak. — Nem vagyunk bizonyosak ellenben az *-ény, -vény* képzésekre példaképül hozott *edény* és *törvény* szók végzeteinek tényleges képző voltára nézve; mert maguk az alapszók is egyelőre homályosak. — Az *-ély* képzésre példaképül idézett *segély* szó régi forrásból nem igazolható, úgy látszik nyelvjutási termék.

á

A) Magy. á = urali ugor ū, ō,

Magy.	Vogul			Osztyák	
	Éjszaki	Kondai	Tavdai	Éjszaki	Déli
ásít	ūsint-	(LV.) ūsint-	ōsint	ūsētl-	—
álm	ūlēm	ūlēm	ōlēm	ūlēm, ōlēm	ōdam
által	ūltā	(KLV.) ūltā	ultī	ūltī	ūltī, ūtta
ágyék	ūnś ¹	« unś	onśēl	—	—
háj	χūl-	« khul-	khul-	χaj-, χij-	χajd'
háj	χūt- ²	« khūt-	khot-	—	—
hál-	χūl-	« khul-	khōl-	χol-	χōd-, kül-
háló	χūlēp	khulp	—	χōlēp	χōdap
három	χūrēm	khūrēm	khōrēm	χūlēm	χudem
hát	χūtāi ³	khuti	—	—	—
márt	mūr- ⁴	mūr-	mōrmqxt-	moralt- ⁵	—
nász	nūsēm ⁶	—	—	—	—
száj, szád	sūnt	sunt	—	—	—
szárad	sūr-	(KLV.) śur-	—	sōr	sōr, sār
tál	—	(PV.) tūl ⁷	—	—	—
vár-	ūr-	ur-	ōr-	uralta- ⁸	—

B) Magy. á = urali ugor ō, ā.

ágy	—	(KLV.) ōlēχ ⁹	ālēñ ¹⁰	—	—
ángy	āni'	ōné	āni	āneγa	—
álmúl	ālm-	—	—	—	—
áz	—	(KLV.) jōs-	—	—	—
ház	(kwol ¹¹)	kwāl	khul	χōt, χāt	kōt, kāt
más	mōt	mōt	mqt, māt	—	—
vág	vāñχ-	vōñkh-	vqñχ-	voñχ-	—

C) Magy. á = urali ugor ā, ō.

ár	ārtēl- ¹²	—	—	artal-	—
bátya	pānt ¹³	pānt	pāntē	—	—
hág	χāñχ-	khōñkh-	khēñkh-	χōñχ-, χuñχ-, χōñ-, kūñd-	—
száz	sāt	sōt	sāt	sōt	sāt, sōt
záp (tojás)	sāp ¹⁴	(KLV.) śāp, śōqp	sāp	—	—
szál (haj)	sālēm	soqlēm ¹⁵	—	—	—

1) Jel. «segg»; ūnśūs «az állatok fartája», TV. onśēl «far». —
 2) «hízni». — 3) «mögé». — 4) «merülni, víz alá bujni». — 5) «eintauchen, eintunken» (Ahlq.) — 6) «nászoló» (сватъ). — 7) «fatál (laposra vajt teknőféle, melyben az ételt földjék)». — 8) «mártja magát, alámerül». — «worauf merken, wahrnehmen». — 9) «alom, állatok fekvő helye». — 10) E mellett. alqt «ágy». — 11) A mennyi-

Fontos tanulsága ezen egybeállításoknak, hogy a fölismerhető rokonságú adatok jelentékeny részében a tőszótagbeli *á* hosszúsága őseredeti, azaz nem a magyar nyelv külön életében keletkezett fejlemény, továbbá hogy ezek fejlődésének iránya részben egy zártabb hangzóból indult ki (valószínűleg *ō*-ból, mely *°a*, *oa* *qa* diphthongusokon át juthatott az *á* hangfokáig).

B. szerint az első szótagban álló *á* a legtöbb esetben úgy keletkezett, hogy vagy két szótag (*ájá*) vonódott össze, vagy pedig *áj* diphthongus vált hosszú hangzóvá». Ámde azon adatokban, melyekben a *j* beolvadást a vogulból és osztjából igazolhatjuk, különböző jelek arra vallanak, hogy a magánhangzó hosszúsága megvolt a *j* beolvadása előtt is, vagyis hogy legalább részben szintén őseredeti, mint az eddigi példákban. Hosszú magánhangzót találunk az osztják alakokban a *j*-nek megfelelő szóközépi *g* (*γ*) mássalhangzó előtt ezekben: *máj*: ÉO. *mūrōl*, *moγol*, DO. *mūgot*, *mūgol*; ÉV. *majt*, KV. *mait*- (nomin. *mōi*), TV. *mait* | zár.: ÉO. *tōγor*-, *tūrort*-, DO. *tōγr*-; ÉV. *tārt*, KLV. *tγurt*- | szál (szálfa, szálka): ÉV. *sa'ilā* «hegyes karó», KV. *sēilā*, PV. *sīl* «szálka» (снѣла); v. ö. LV. *sīlā*, ÉO. *sōgol*, DO. *sāgat* «brett» (l. MUGSz.) | *mál* (róka-m.): ÉV. *ma'il* «mell», KV. *māil*- (nomin. *moul*), TV. *moul*; DO. *maugel* | *nyárl* -: ÉV. *nār* «hab, tajték», KLV. *nēr*, KV. *nōr*; ÉO. *nāur*, *nāwēr*, DO. *nāwer*, *nēwer* (melyekben a *w*, *u* mint sok egyéb esetben *g*, *γ* helyett valónak vehető).

ben a *d-l* hangváltoztatás a szóközépen nem az egyes ugor nyelvek külön életének jelensége, valószínű, hogy az osztj. *χōt*, *χāt*, magy. *ház* alakokkal szemben *l*-t tükröző *s* amúgy is sajátos hangalakú vog. *kwol*, *kwāl* permf. átvétel (v. ö. votják *kwa*: tő *kwāl* «háza, *kwala* «sátor» stb.) Maga a szó közös ugor átvétel az iránságból (l. Ethnogr. V. köt.) — ¹²⁾ «becsleni; fontolni, meggondolni». — ¹³⁾ «feleség v. testvér részéről való idősebb sógor», a tavdaiban egyszersmind «anyai nagybátya». Mikl. szerint a bolg. *bašta* «vater», orosz *bata*, *batko* «atyuska» török eredetű («der stamm *batja* ist türk». Etym.Wb. 8), miben nyilván a török *baža* «nő részéről való sógor» szóra gondol. A magyarban az idézett alakok nyomán a *bátyá*-t eredetiiek tarthatjuk, ép úgy, mint a hozzá hasonlatos *anya*, *anya* sz. kat, melyeknek szintén megvannak a törökségben közelálló *ata*, *ana* párjai. — ¹⁴⁾ «korhadt, rothadt (fa, csont)». — ¹⁵⁾ *ēt-s.* «hajszál», *noul-s.* «húsrost».

A *váll-nak* ÉV. *va'in*, KV. *vain*, TV. *ven-sáp*, DO. *vān* megfelelőiből az látszik, hogy kettős végmássalhangzójában tartalmazza az elenyészett *j* (ill. *γ*, *g*) hangot épúgy, mint a *mál* magashangú *mell* megfelelője, mely = ÉO. *megel*, *mewel*, irtisi *meget*. Hasonló eset: áll = ÉO. *añen*, DO. *añen*, ÉV. *ā'in*, KV. *iän*, TV. *in* «áll», melynél szintén látnivaló, hogy a magánhangzói hosszúság nem a *j* beolvadásának jeleménye, hanem talán inkább az elenyészett nasalisé, mint főntebb a *lágý* és *játsz-* szavakban is tapasztaltuk. Ezek után nem vehetjük biztosra a *láb* magánhangzója hosszúságának *j*-féle eredetét sem, minthogy az ÉV. *la'il*, KV. *lqil-* (nomin. *löl*), TV. *lail*, *läil* pontos osztják megfelelőjét nem ismerjük. Bizonytalan a *nyál*, ÉV. *näl* «fanyálka» és az ÉO. *noñel* szóknak egybevetéséből levonható következtetés is, minthogy az utóbbinak értelme Ablq. szerint: «schnecke», nem pedig: «schleim, rotz», mint Budenz (MUGSz.) Vologodszki nyomán adja.

Következtesen rövid magánhangzók jelentkeznek az urali ugor nyelvekben a következő szók megfelelőiben: *nyárs*: ÉV. *ńarsí* (Reg. szerint: *ń.-jiv* «junger ausschlag im walde, reisis, buschholz»), KV. *ńors* «füzfa», ÉO. *ńorsi*, DO. *ńarse*, *ńarša* id. (l. MUGSz.) | *szár* (csizma-sz., láb-sz.): ÉV. *la'il-sor*, PV. *sar*, TK. *sar*, ÉO. *sur*, DO. *sur*. A távolabbi rokon nyelvek adatai (f. *süäre*, mord. *säjär* id.) valószínűvé teszik, hogy a magyar az utóbbi esetben az eredeti hosszú hangzót az ugor nyelvekkel szemben megőrizte, de a *j* hatása a hosszú hangzó keletkezésére itt sem tekinthető a különös magyar nyelvtörténet tényének.

A hol az *á* az első szótagon túl jelentkezik, többnyire kimutatható, hogy *j* tartalmú s ennél fogva eredetileg magashangúnak vehető képző vagy rag mélyhangú alakítása. A hol *a*-val váltakozik, B. nézetével ellentétben azt hiszem, hogy a rövid hangzó az eredetibb épúgy, mint az ilyen természetű *ê*. A *bogár* (acc. *bogarat*) szóra nézve v. ö. KV. *päkwr* «apró légy (мошка)». Az ily szerkezetű mélyhangú szók utórészében a vogulban nyílt rövid hangzó, *a* (*ä*) van, pl. KV. *khwätēñ* «hattyú»: plur. *khwätañēt*, ÉV. *χätél* «nap»: plur. *χätälēt*.

Kirekesztendő mint nem közös ugor eredetű *árja* elem az eredeti szók tárgyalásából: *nád* (l. Ethn. V, 178.).

3. f.

A tőszótagbeli hosszú magyar *i* keletkezésére nézve az ugor nyelvek egyező szavai a következőleg tanuskodnak:

1. Rövid *i*-nek megnyúlásai: víz (*vizet*): ÉV. *vit*, KV. *vit*, TV. *ut* | szív: ÉV. *sim*, KV. *sēm*, TV. *šom*; DO. *sem*, de még hosszán: ÉO. *sām* | nyír: ÉV. *nír* «vessző», KV. *ńēr*, TV. *ńēr*; DO. *ńerem* | sziz (szűz): KV. *šés* (*š. oaj* szűz leány, цѣлка) (v. ö. Ethn. V, 140.) | szív- e mellett: *szip-* és *szop-*: ÉV. *sipγ-* «szopni». A magánhangzói megnyúlás oka nem a hangsúly, hanem az analogia hatása lehet, pl. *víz*-nél: ad an. *íz*, *nyír*-nél: ad an. *nyírkos*, *nyír*-.

2. Hosszú hangzók eredetileg is *s* e mellett, úgy látszik, részben valamely nyiltabb hang (*ē*) változatai. Mélyhangú szókban: bír-: ÉV. *vērm-*, KV. *pērm-* «elbírní, túrní, meggyőzní»; ÉO. *ve-ram-* «überwinden, überwältigen» | csíp-: TV. *tēpēlmūt-* «csípni» | híves (*hűvös*): ÉV. *sēkw*, KLV. *sēkhw* «hűvös, KV. *sākw* (votj. *šjal-* «kihűlní»; v. ö. a hangmegfelelésre votj. *tāj* «tetű»: ÉV. *tākēm*) || ír (gyógyító ír): TV. *tēr* «orvosság», KV. *tērp* || nyíl: ÉV. *nāl*, KV. *ńēl*, TV. *ńēl*; ÉO. *ńol*, DO. *ńol*, *ńot*, *ńat* | nyírk: ÉV. *nār* «mocsár», ÉO. *nār*, *nāra* «feucht, nass» | ín «ader»: ÉV. *tān*, KV. *tōn*, TV. *tān*, ÉO. *lōn*, DO. *l ān*, *ton* || íjj: ÉO. *jūrol* (Ahlq. *jořol*, *juřol*), DO. *jōgot*, *jōgoł*, *jaugoł*; ÉV. *jaut*, KV. *jout*, TV. *jaot* | nyír-: DO. *ńōγr-*, *ńōgr-* «schnitzen», ÉO. *ńōγor-* «hobeln, schnitzen» | sík: v. ö. vog. *sēγ-* «töröl» (l. MUGSz.).

Ez utóbbi példák gondolkodóra inthetnek bennünket, hogy lehet-e minden esetben, hol a távolabbi rokon nyelvek *g*, *j* hangjával szemben a magyarban hosszú *i*-t találunk, e magánhangzó hosszúságát a *j* beolvadásának tulajdonítanunk s nem kell-e inkább legalább egy részében az ily eseteknek azt föltételeznünk, hogy a magánhangzó hosszúsága megvolt már előbb is s csak a zárt *i*-féle hangszín az, melynek keletkezésére a *j* hatott, a mint ezt világosabban látjuk pl. a magy. *titok* szónál: v. ö. vog. *tujt-* «elrejteti», vagy a *kiabál*-nál: v. ö. *kajabál*. Ha a *juhász*: *ihász*, *juhar*: *ihar*, *jonkább*: *inkább* hangfejlődésre tekintünk, nem kell okvetetlenül a magy. *íz* «membrum» hangzójának hosszúságát az osztj. *još* «hand, arm» alapján *j*-beolvadásból magyaráznunk, mert lehet az pl. a másik *íz* «sapor» szónak analogiai hatása is.

Az eredetileg mélyhangú hím (*hímja, hímot*) = ÉV. *χājim*, KV. *khōjēm* «hím madár»; a rí-, ríj- (*reenac. sord-c.; rívás*) = ÉV. *rāñχ-* «kiáltani, ordítani»: tehát a magánhangzói hosszúságot ezekben régebnek lehet vennünk a *j* alakulatánál. Az *íjj* analogiai hatásával magyarázhatjuk ezt az ív szóban, mely mint B. helyesen kiemeli, nem azonosítható az *íjj* szóval s inkább a vog. *jiw*, osztj. *juχ* «holz» párjának vehető (l. a jelentéskapcsolatra nézve MUGSz. 813.).

Mint idegen szók kirekesztendők a tárgyalásból az iráni eredetű *tíz* (Ethn. V, 139.), *mü* (u. o. 76.), továbbá a mongol, illetőleg török eredetű *kígyó* (NyK. XXI, 119. és Ethn. V, 296.), *gém* (u. o. 295.) és *síma* (sag., kaz. tat. *šima, šiba, šimart* «sima»).

4. ó, ő.

Föltűnő a hosszú ó hangnak aránylag gyér előfordulása a tőszótagban; ennek oka alig lehet más, mint a mit föntebb kimutattunk, hogy t. i. az eredeti *ō* java része *á*-ra változott. A mai nyelv *ó, ő*-je, mint B. tüzetesen igazolja, rendszeren valamely rövid hangzónak *v*-vel való kapcsolatából *au, ou*, illetőleg *eü, üü* diphthongusok átmeneti alakjaival fejlődött. Ezen fejlődésnek kiinduló pontja legalább egyes esetekben, úgy látszik, visszanyúlik az ugor nyelvek közössége korába, melyekben néha szintén hosszú *ō, ū*, illetőleg *qu, äu* áll a magy. *ó, ő* hangzóval szemben, így: *tó* (acc. *tavat*): TV. *tō*, ÉO. *tū* (*tūv-*), irtisi osztj. *teu*, szurguti *touχ, toχ* s z ó (szavam): ÉV. *sqw, squ* «ige, szózat»: *kaj-s* «bűvölő ige» (vog. *suχ* = magy. *zaj*; l. MUGSz.) | *ló* (*lovat*): ÉV. *lū* (*lūw-*), KV. *lō* (*lōχ-*), TV. *lū*; ÉO. *lou* (*lovi*), DO. *tau, lauχ, loχ* | *kő* (*követ*): ÉV. *kāu* (*kāw-*) «malomkő», KV. *kāu*, TV. *kū* «kő, kavics»; ÉO. *keu* (*kev*), DO. *keu, kauχ, kouχ* id. | *őv* (*övé*): ÉV. *taw, tau* (dat. *tawän*), KV. *tāu*, TV. *tou*; ÉO. *lu*, DO. *teu, leuχ* | *szőv-*: v. ő. ÉV. *sa'i* «hajfonat» (tő: *saχ-* e mellett *saχ-* «fonni»), KV. *sāi'*, TV. *sou*; ÉO. *seu* (*sev*), DO. *sēu, seuχ* | *jő* (*jöv-*): ÉV. *jiw, jiu*, TV. *jou, jū*. A régi magyar *jó* «fluvius» is = ÉV. *jā*, KV. *jō*, TV. *jā* (EO. *jočan*).

Azon körülmény, hogy az ÉV. *nañ* «te» szó a kondaiban *näi'* s a tavdaiban *nou, nū*, ellenben a tő *näχ-* (pl. KV. acc. *nären, nān*), világosan mutatja számunkra az utat, melyen a TV. *poñ*, KV. *pāñk* «fő», ÉO. *neñ, nē*, DO. *neñ, ne, ni*, ÉV. KV. *nē* (tő: *nēχ-*),

TV. *nī* «nő» és ÉO. DO. *veñ* «vő» szóknak pontosan megfelelő magy. *fő*, *nő*, *vő* ezen alakjait, valamint a *fej-*, *nej-*, *vej-* töket magyaroznunk kell. Megvannak még e hangfejlődés példái a magy. *nyű*, *hattyú* és *holló* szókban, melyeknek megfelelői: ÉV. *nīnk*, KV. *nīx* «nyű», ÉO. *nēnk* «wurm, motte», DO. *nīnk* «made» | ÉV. *χatēñ* (tő: *χatañ*), KV. *khwatēñ*, TV. *khutañ*, ÉO. *χōtañ*, *χōtēñ*, DO. *χōteñ*, *χōdañ* | ÉV. *χulaχ*, KV. *khwolēχ*, TV. *khulaχ*, ÉO. *χolēχ*, *χulēχ*, DO. *kōlañk*, *kōlak*, *χulaχ*, továbbá a magy. < *ú*, < *ü* nom. possessivus képzőben, melynek párja a vogul-osztják *-ñ* (*iñ*, *-ēñ*). Mindezek azt tanúsítják, hogy a szóvégi *ñ* több esetben fejlődött *ó*, *ő* (*ú*, *ü*) diphthongussá a magyarban, melynek módját alkalmasan úgy képzelhetjük, mint a fentebb idézett ÉV. *nañ* szónak tavdai megfelelőjében *s* mint a szóvégi *γ* általában vogul nyelvjárásokban alakul (pl. *jāγ-* «*atyá*»: ÉV. *jāē*, PV. *jāi*, TV. *jāu*, *jū*; *vaγ-* «*erő*»: ÉV. *va'i*, KLV. *woqā*, TV. *vou*, *vou*). Ezen *-āγ* < *āi*, *āu* és *-aγ* < *aī*, *ou* változási folyamat nem történik *v* átmeneti alakokkal *s* fölöslegesnek tartom a *fő*, *vő*, *nő* hangzóinak magyarozatánál is ezt felvennünk, mint B. teszi, ki megelőző **fēve*, **nēve*, **vēve* alakokra következtet. A *fej-*, *tő*alak *j*-je nem analogikus hatás, (*fē* helyett a 3. személyű *feje* részéről), mint utóbbi időben általánosan magyarózzák, hanem az eredeti *ñ*, *γ* mássalhangzó megmaradt fejleménye. A közönséges *fēmet*, *fēdet* alakok mellett már a nyelvemlékekben is szerepelnek: *feyedet* (ThewrC.), *feyedre* (JordC.) *feyednek* (ÉrsC. CornC.), *feywnk* (ÉrdyC. NyT.), sőt a nominativusi *fej* alak is előfordul, még pedig árpádkori oklevelekben: *Aufey* (1255), *Vlnozufey* (1257), *fluvius Isuafey* (1272). Az eredeti nominativusi alakok ezek voltak: *fō* és *fē*, melyek egymáshoz úgy viszonylottak, mint a déli vogulban *nāi* és *nou* «*te*», vagy magy. *nő* és *nē*. E mellett az egységes tő *fej-* volt (*fejem*, *fejéd*, *feje*), mint a vogulban nom. *jāi'* mellett: ÉV. *jārem*, *jāren*, *jāri*; de a nominativus *fō*, *fē* alakjainak hatása csakhamar megrontotta az eredetileg egységes ragozási főszerkezetet *s* lábra kapott a *fēm*, *féd*, *feje*, mint a *szó* mellett *szóm*, *szód* e h. *szavam*, *szavad*, vagy a lozvai vogulban *jāi'* mellett: *jāim*, *jāin*, *jāri*. Később még az is tetézte a változatos-ságot, hogy az eredetileg csak tőkép szereplő *fej* alak nominativusi szerepre is jutott az analogia hatalmából.

Az *ő*, *é* váltakozásnak ugyanilyen alapja mutatkozik a szóközépen e szóban: *szőr* (*szér* Helt.): ÉV. *sā'ir* «*lőszőr*», KV.

soär, soqr. Ellenben a főz- (fez- JordC.) ÉV. pajt-, TV. pīt «főzni» megfelelői után itélve előbb fēz-nek hangozhatott, mely a fő-, főv- (KV. poqj- «főni») analogiájára nyerte ő-s alkatát.

Az ő-nek é-féle hangból való fejlődését világosan igazolják: sóreg «acipenser ssellatus»: DO. sārax sārak «cyprinus ratilus», EO: seuri «coregonus albula», ÉV. sorēx «coregonus vimba» (l. Ethnogr. IV, 176.) | őn hal «aspius rapax»: ÉV. āln, KLV. oqln «salmo lenoc» (u. o.).

Eredetinek tarthatjuk az ó hangzót ebben ólom, melynek párja a TV. wōlēm «ólom» azt mutatja, hogy a magánhangzó eredeti alkatának megőrzésére a szókezdő volt hatással. Ugyancsak eredeti lehet az ó az ón szóban, melynek ÉV. āln, KV. oqln, TV. qlēn «ezüst» másaiban az elenyészett l-t ismerjük föl az eredeti állapot védő okának.

A B. tárgyalásába fölvetett idegen szók közül iráni: róka (Ethn. V, 72; ugyanilyenek mező és üsző, de ezek ugor korból valók is lehetnek; l. u. o. 177) | török: öröl- (NyK. IX, 87; ezzel szemben Budenztól kevesebb valószínűséggel eredeti szónak magyarázva MUGSz. 856.), erő (NyK. XVIII, 103.), kopó (v. ő. oszm. köpek «kutya») | német: röt.

5. ú, ű.

A) Magy. ú = urali ugor ū, ű (vagy u-s diftongus).

Magyar	Vogul			Osztyják	
	Éjszaki	Kondai	Tavdai	Éjszaki	Déli
fúv- (fú)	pūr-	(KLV.) pūr-, powr	puw-	polt-	pū-, pōg-
húgy (kasza-h.)	—	—	khōńś ¹	χūs, χōs	χūs, kōs
húsz	χūs	khus	khus	χus	χūs, kōs
lúd	lunt	lont	lōnt	lunt	lōnt, tunt
nyúgod-	nūnt- ²	—	nōnt-	—	—
nyúl-	nūns-	nūns-	nōńś-	—	—
szú	sūr ³	squ, sūr	—	—	—
túl	tūl ⁴	tqul, tqul	tūl	—	—
nyúz-	nujr-	ńij-	nōj-	—	—
úr	(āter	ōter	—)	ūrt, ūr	ort

¹) «csillag». — ²) «kipiheni magát». — ³) KV. squ «szú», ÉV. sūr id., KV. sūr «bélgiliszta»; v. ő. tūr: magy. tó, TV. tő. — ⁴) «túlról, onnan».

B) Magy. *ú* = urali ugor *u, o*.

húgy- (hugyoz-)	χuíś-	(PV.) khuiś-	khuiś-	χos-	χos-
húny-	χoi-	khwoñkh-	—	χunēmta-	—
múl-	mul-	mql-	mql-	—	—
újj (digitus)	tulä	tqlä	tuläśēm	lui	tuj, loj
úsz-	uj-	(PV.) vuj-	uj-	us-	ūd-

A tőszótagbéli magyar *ú* a mennyire történetét a legközelebbi rokon nyelvek tükrében kivehetjük kezdettől fogva zárt (*u, o*) hangszíniú s az esetek egy részében egyszersmind hosszú volt. A némely esetekben (pl. *húsz, túl, szú*) fölvehető *v* beolvadás hatása az *ú* keletkezésére túlesik a magyar nyelv külön történetének határán.

Különös hangfejlődést mutat az itteniekhez képest az «ármel» jelentésű magy. *újj, ujj* melynek ÉV. *tajt*, KV. *tajt*- (nom. *töt* «ruha-ujj») ÉO. *let*) párjai nyomán olyan hangalakulatot várnánk, mint a magy. *máj* (ÉV. *majt*, KV. *mait*-), vagy *mál* (ÉV. *ma'il*, KV. *mql*-). Azt lehet föltennünk, hogy ez az *újj* analogiai hasonulás a másik *újj*-hoz egyeredetileg nyiltabb (pl. **ōjj*) hangzásból.

Az *ü* hang, bár a déli osztjában is előfordúl, nem tekinthető az ugor nyelvek közös fejleményének. Tudvalevő, hogy a magyarban rendszeren *i*-vel váltakozik s ez a hang áll vele szemben a nyú (*nyív*) és szúl- (*szíl*-) szavak megfelelőiben is; v. ö. ÉV. *niñk*, KV. *niç* stb. (l. fönt), továbbá KV. *śiñkl*- «megfoganni (magzatról mondvá; pl. *ām khqñśilem, kaxremt viś-khqr śiñklés* én érzem, hogy hasamban gyermek fogant meg, az orosz kifejezés szerint: «született, ребенок родился»). Az *i, ī*-hez közelálló hang *t. i. é, ē* találkozik párjaként a *hűvös* és *szűz* (*hives, szíz*) szókban (l. fönt 181. l.), továbbá ebben: *füt* (régí *fit*): v. ö. TV. *pēlt*- (*kēr pēltāntem печь топлю, befütöm a kemenczét*), ÉV. *pēl*- «meggyuladni» (tűzről mondvá), *palt*- «tűzet rakni, gyujtani».

Sajátságosan eltérő hangmegfeleléseket tapasztalunk a következőkben: *ül*- (*íl*): ÉV. *ūnl*-, KV. *vōnl*-, TV. *ōn*-; ÉO. *ōmēs*-, DO. *ōms*-, *ūms*- | *fű* (*fiw*): ÉV. *pum*, KV. *pom*, TV. *pum*; ÉO. *pum*, DO. *pūm pōm* | *sűrű* (*sírő*): ÉV. *surä* (*s. lām* «sűrű hallevés»), KLV. *sūr*: (*sūrēs tuji* sűrűn havaz). Nem valószínű, hogy a hangrendi változás ez esetekben *ū*-ból *ü*-re közvetlenül történt s lehet-

ségesnek kell tartanunk, hogy a magyarban is megvolt valamikor a tavadai és lozvai vogulból ismeretes *u* (az *u* és *ü* között álló középhang), melynek hosszú alakja különösen *i*-vel diftongizálódva (*ü—ui*) egyaránt könnyen adhatott létet az *i*-nek úgy mint az *ü*-nek.

Ugyanígy lehet fölfognunk keletkezését a magy. *tűz* szó magánhangzójának, mely ugarságszerte már hosszú hangzóval, illetőleg diphthongussal hangzik: KV. *tūt*, TV. *täüt*, ÉO. *tut*, irtisi osztj. *tüt*, csak a szurgutiban *tüget* (Pápainál: *turet*). Látnivaló, hogy itt a szóközépi mássalhangzó-elemnek nem *j*, hanem *v*-féle irányban indult meg változása s így valószínű, hogy a *tűz*-nek is előde valamely osztják *tüt* (*tüt*, *tüt*) féle lehetett. Hasonló szó *szük*, mely a finn *soukka* «ungustus» szón kívül (MUGSz.) bizonyára összefügg az ÉV. *saw* «szükség, inség», *sawéli* «szükségben szenved, szűkölködik» szókkal (v. ö. még ÉO. *sořas-* «arm werden, verarmen») s eredetileg bizonyára mélyhangú (*sük*) volt. A *tűr*- (föltűrni a ruhát) igének pontosan megfelel a KLV. *toyr-* id., melynek fejlődését a magyarban szintén az előbbi szók mintája szerint képzelhetjük.

MUNKÁCSI BERNÁT.

A «hajnal» szóhoz. Tulajdonképen csak Prikkel Marián «Ős valásunk egy-két nyelvi emléke» cz. dolgozatának III. része záró jegyzetéhez (77. l.) van egynehány szavam. Prikkel ugyanis e jegyzetében Ipolyi nyomán rátér Grimm Jakab azon állítására, a mely szerint *hajnal* szavunk átkerült egyes szláv nyelvekbe és a németiségbe is. Azután pedig szóról-szóra így folytatja: «Ipolyi magát a munkát, a melyben Grimm ezt állítja, nem nevezi meg, csupán a lapszámot jelzi. Több Fremdwörterbuch-ot megnéztem, de a hajnalt egyikben sem találtam. Végre is: fides penes auctorem! Grimmnek pedig elhihetjük, hogy igazat mond.» Erre csak annyi a mondani valóm, hogy a ki Ipolyi id. munkájában lapozgatni szokott, az jól ismerheti a «Magyar mythologia» szerzőjének azt az idézési módját, a melylyel «Grimm» és csupán a *lapszám* nála mindig a Grimm J. «Deutsche Mythologie»-jára, még pedig a mű második kiadására (1844) való hivatkozást jelent. Itt is e munkára történik utalás, a mit különben az idézett hely tartalmából sem volt valami nehéz kisütni. Magam is hivatkoztam különben már Grimm e helyére a «Pallas Nagy Lexikona» két cikkében is, a melyek elseje (a *Bakter*) már régebben, másodika (a *Hennül*) pedig csak a minap jelent meg. Hozzá szolt a *Hennül-hajnal* összefüggésének még mindig el nem döntött kérdéséhez Liebrecht Felix is «Zur Volkskunde» (Heilbronn, Henninger 1879.) 403. l.

KATONA LAJOS.